

ČLOVĚK NA OKRAJI SPOLEČNOSTI

Daniela Tinková

„Váš Císárská a Královská milost, s toho mého nešťastného (...) a přiloženého, a od slavné královské Apellatio (...) na Hradě Pražském vynešeného ortele, že jsem mně neříděné nabylý plod zabubila, nemilostivě spátriti rázi, kterak od živoita nohane smrti odsouzena mečem na hradě trestána, do hrobu vložena a kulem šerze srdce probita býti mám (...) v mé nehlubší pomízenosti (...) Císárské a Královské Milosti jákožto k nejneprerušitelnějšímu trůnu žitého milostedenství se obracím. [...] Pravda jest, že jsem to mé dítě, jak jsem jej porodila, za krátké vzducha, do zástěry dala a do vody vložila, však před Bohem i světem nešťastná sprostá osoba, jak rychle jsem to mé dítě do vody vložila, ihned za rukou po něm jsem chmatala (...) a poněvadž žádby při mém porodu nebyl (...) jednomu staršímu obecnému dobrovoľně vyjevila a ke všemu se přiznala. Ačkoli zarmoucena a v světě nešťastná osoba po všechny časy žitobyjim mého dobre a počestně žítot máj, jsem vedla, než však (...) já jsem jedenkteré téhož zlého skutku se dopustila, nešťastná ta hodina jest.“

Z nevyššené žádosti o milost k císaři Karlu VI,
DOKOTA BRUNŠVEJGROVÁ, panství Pecka na Jičínsku,
popravena roku 1722

Koho je možné zařadit mezi lidi na okraji společnosti? Jen stěží lze hovořit o nějaké kolektivní identitě či skupině, která by existovala sama o sobě. Dá se však říci, že lidé na okraji jsou ti, kteří nemají ve stavovské společnosti stálé místo. Jsou to především osoby ekonomicky závislé, bez „práva a řádu“, nestabilní elementy bez stálého zaměstnání a s tendencí k neustálým přesunům a migracím. Jsou to ti, kteří se v hierarchii důstojnosti vymezují jen negativně, jak psal Bronisław Geremek ve své práci o pářížských marginálních skupinách z konce středověku. Právě tato existence na okraji činí problematickou samotnou jejich identitu; těžko definovatelná hranice je totiž neustále v pohybu. Nejcharakterističtším rysem a jediným spolehlivým klasifikačním kritériem takových skupin je právě nestabilita, pohyblivost, proměnlivost, nezařaditelnost. Skupinami na okraji se však za určitých okolností mohou stát také jiná emika či jinověrci. Okraj definuje především

věštinová společnost – a zvláště její elita, která má moc kriminalizovat a „cejchovat“ za pomoci notern právních či mravních. To ona odsouvá určité skupiny k okraji, nebo dokonce až za něj, chová vůči nim nedůvěru a pohrdání. Hanba na nich spočívá bez ohledu na to, zda se stali přímo narušiteli zákona nebo nikoli. Mezi lidmi na okraji – nebo jen mezi ty, kteří se k okraji přibližují – lze zahrnout i ohrožené skupiny, které Martin Rheinheimer řadí mezi osoby „potřebné“. To jsou skupiny ohrožené obrovským zchudnutím, na které dosud neexistovala odpověď formou organizované sociální péče, protože v podstatě jedinou skutečnou záchranou síť stále představovala především rodina. Podle Rheinheimera zahrnovala tato potřeba některé charakteristické rysy – nedostatek pracovních příležitostí, určitou rizikovou životní etapu (nemoc, děstvá, stáří) a ženského pohlaví. Jestli se z potřebné či zchudlé osoby stal skutečný člověk na okraji, rozhodla o tom řada dalších okolností, například podpora chudým závisela na jejich ochotě pracovat a na tom, zda byl dočasný ušedlý v dané lokalitě.

Jen zcela výjimečně má historik – zejména v českém prostředí – přímý přístup k lidem na okraji a k jejich myšlenkovému světu. Věštinou se musí spokojit s popisy, které pořídili příslušníci vzdělané vrstvy. Nejdůležitějším pramenem pro poznání světa marginálních skupin jsou vrchnostenská a královská nařízení, jež usilují o jejich kontrolu či přímo perzekuci. Nelze však zapomínat, že jejich skutečný dopad byl omezený. Prakticky jediný bezprostřední materiál nabízejí akta kriminálních soudů, kde jejich protagonisté promlouvají v první osobě. Jejich hlas je však i zde jen zprostředkovaný a leckdy také upravený zapisovateli soudů do podoby stozumitelné a přijatelné.

Česká historiografie se často snažila ukázat sociálně slabé vrstvy buď jako nezajímavou součást sociální skutečnosti, nebo je naopak představovala v kladném světle a jejich aktivity interpretovala – zejména v poválečném období – prostřednictvím konceptu vykořisťovatelů a vykořisťovaných, sociálního útlaku a třídního boje. Takové představy jsou zjednodušující a velmi problematické – procesy segregace samozřejmě nevyhazují pouze shora. Na vyvráždění a použití sociální normy a stigmatizaci odlišných, nonkonformních živilů se podílí všichni historičtí aktéři, kteří sdílí určitý kulturní rámec či hodnotový prostor. Nejde zdaleka jen o oparění trestní či represivní. V předindustriální společnosti hrály velkou roli i jiné stigmatizační mechanismy, které se opíraly o kolektivní představy nežádoucí odlišnosti, cti a dobré pověsti,

tedy i možné bezectnosti. Takové představy zjevně sdílela většina společnosti bez ohledu na bezprostřední tlak státního a vrchnostenského aparátu. Hranice okraje společnosti se pochopitelně pohybuje v čase i prostoru. Také logika a racionalita vylučování je různorodá.

Budování moderního státu v první fázi oné zdánlivě absolutistické a centralizované monarchie 16. až 18. století bylo takřka nemyslitelné bez disciplinace a konformity za pomoci vnějšího donucovacího systému. Po celé rané novověké období usilovali evropsí panovníci především o centralizaci a monopolizaci hrdelní spravedlnosti, protože ovládnutí „monopolu násilí“ pro ně představovalo nezbytnou podmínku k posílení státní i vrchnostenské autority. Trestní justice a proces kriminalizace se tehdy staly běžnou součástí fungování společenské a politické sféry. Pole, jež zahrnovalo formy chování považované za nonkonformní či nepřijatelné, se stále rozšiřovalo. Období raného novověku, charakterizované rozvojem státu, nástupem kapitalismu a náboženskou reformou protestantskou i katolickou, bylo dobou velkých procesů, které přispěly k utváření nové individuality v rámci nově vytvářených norem chování, jež předpokládaly racionálnější jednání a disciplínu. Vlna kontroly i péče o chudé, která se objevila v Evropě zhruba kolem první čtvrtiny 16. století, s sebou přinesla i zviditelnění chudoby. Odznaky pro zebřáky či registrace „náležících“ chudých nebyly žádoucí výjimkou.

Významnou oporou rané novověkého státu a jeho systematickému spravování se staly reformace – i protireformace – i potridentská reformace katolická. Katolická reforma, která sakralizovala postavu krále a posílila úzký vztah mezi církví a státem, umožnila, aby stát, církev a politické elity dostaly v 17. a 18. století prostor k užití nové procedury vytváření konsensu založeného na posílené kulpublizaci poddaných doprovázené odmítnutím odlišností, jak napsal Robert Muchembled. Sakralizace státu zajišťuje nedotknutelnost autority – majestát panovnícký je úzce spjat s majestátem božím, proto i řada náboženských deliktů, které původně spadaly do vlivu církevních soudů, se stále častěji podřízovala spravedlnosti světské. Jestliže mělo být fyzické násilí odstraněno z mezilidských vztahů, znamenalo to, že na privilegiu disponovat monopolem násilí si nyní přístě bude činit nároky stát.

Nástroje státní reglementace často pronikaly až do soukromého života poddaných, včetně jeho duchovní a mravní složky. Víra a morálka šířené církví byly doplňkovými prostředky k udržení kázně, a pro-

to docházelo k intenzivnější kriminalizaci náboženských a sexuálních deliktů, které dosud spadaly buď do kompetence justice církevní, nebo byly víceméně tolerovány. Zostril se i boj proti slovní hrubosti. Zvláště strašný zločin představovalo rouhačství, které se trestalo vytvářením jazyka. Údajný vzestup kriminality na sklonku středověku, který provázal nárůst městské populace, vyhrcování obecné sociální nejistoty i valorizace práce a pořádku vedly k odsouzení potulky a zahálky i k opatřením proti nepřítelům náboženského pořádku, kteří se stále více zrotožňovali s politickými nepřáteli. Požadavek účinnější a přísnější justice doprovázel nárůst počtu policejních zákonů, řádů a nařízení, které měly umožnit účinnější kontrolu a dohled nad životem ve městě i na venkově. Součástí těchto opatření bylo i „velké zavírání“ v domech práce, domech kázně, špitálech a „Spinnhausech“, v nalezištích a sirotčincích.

Přelom 16. a 17. století – či spíše druhá polovina 16. a první polovina 17. věku – byl ve znamení zlatého věku ritualizovaných poprav. Nastoupila éra exemplární, spektakulární justice, založené na okázalé krutosti, která měla nahradit její faktickou neúčinnost. Byla to doba honů na čarodějnice, které Robert Muchembled zasadil do rámce pacifikace a disciplinace venkova, kde přetvářala tradiční magie a kam moc autority suveréna pronikala nejobtížněji. V českých zemích se centralizační a disciplinační snahy v tomto období projevovaly i relativně úspěšnou náboženskou uniífkací. Současně docházelo k systematictější kriminalizaci dalších okrajových a potenciálně nebezpečných složek společnosti – zebřáků, vagabundů, chudých. „Boží lidé“ tak začínají být zavírání do špitálů, nebo jsou z určitého území vyháněni.

Konec 17. a první půle 18. století představovaly období, kdy se projevila tendence k postupnému oslabování represe v době stabilizace centrální moci. Krize legitimity trestního práva, krize monopolu násilí, doprovázela ve druhé polovině 18. věku krizi společnosti starého režimu, kdy se množily dílčí reformy ze strany osvícených despotů stejně jako útoky právníké i filozofické avantgardy proti barbarství státořežimní justice (tak tomu bylo zejména ve Francii). V habsburské monarchii vedl kampaň za reformu trestního práva Joseph von Sonnenfels. Oslabení represivního aparátu s sebou přinášelo i postupnou dekriminalizaci řady deliktů zvláště náboženského a mravnostního charakteru. Tato dekriminalizace, která se nejprve projevila v rovině soudní praxe, našla své posvěcení v josefínském trestním zákoníku z roku 1787.

Přísnost právních a morálních norem, stejně jako důslednější dohled nad veřejným i soukromým životem, která se sama o sobě může považovat za projev civilizáčního procesu, měla za následek vytvoření a prosazení individua, jehož chování a způsoby byly chápány jako konformní. Idea konformity implikovala kulpubilizaci nebo přímo kriminalizaci nepřizpůsobivých prvků. Procesy sociální disciplinace produkovaly a doplnovaly sociální kategorie outsidersů. Koho je však možné v souvislosti s tímto raně novověkými procesy mezi „outsidery“ řadit?

V první řadě jsou to samozřejmě ti lidé, kteří se ocitli mimo zákonné normy vlastní zasluhou – zločinci. Nejde ani tak o zločince náhodné či příležitostné, ale spíše o recidivisty nebo o ty, u nichž se stal zločin či obecněji nonkonformita v podstatě životním systémem. Často vytvářeli svébytnou subkulturu, která se mohla odlišovat i vnějšími znaky – oděvem, jazykem, slangem. Byli to například loupežníci, lapkové, zbojníci a různé skupiny zemských škudců. Kapitalizace ekonomiky i lidské výrobní síly však na práhu novověku přinesla i tažení proti neproduktivním, neuseďlým a proti „proletarizované“ městske a venkovské chudíně. Svým způsobem sem můžeme zahrnout i ty osoby, které se do výroby ani do běžného života nemohly zařadit z důvodu nezaviněné psychické nebo fyzické neschopnosti – mrzáci, dlouhodobě nemocní, malomocní, veneriči a šílení. Sociální stigmatizace může dále vycházet z racionality založené kulturně či etnicky. Mezi „cizáky“ tak přináleželi Židé, Cikáni, případně jiná etnika či národnosti. Židé i protestanti byli zvláštní tím, že mohli představovat současně okraj i elitu. Dalším důležitým stigmatizačním znakem, který způsoboval vyloučení ze společnosti de facto na mimoinstitucionální úrovni, byla bezectnost. Ta se vztahovala jak na tradičně bezecnné osoby, kary a pohodné, tak na osoby, které si bezectnost přivodily svým životem (sebevrazi, nevěstky a neprovdané matky, padlé dívky, zmrhané panny). Na tyto kategorie se nyní podíváme zevrubněji.

Jak už bylo řečeno, pacifikace města v 15. a 16. století, jež byla namířena hlavně proti lenosti a zahálce, přinesla hromadný nárůst nářezní městskeho i panovníckého charakteru proti povalečství a žebrotě. Bronisław Getemek ve své práci *Sítování a šibenice* ukazuje, jak se ze „svarých chudých“, libých Bohu, stávala sociální přítež. Stále více se zdůrazňovalo, že almužny se mohou dávat jen těm osobám, které si nemohou vydělávat kvůli nějaké vadě. Početná vrstva chudiny bez stálé práce byla průvodním jevem přelomu středověku a novověku. K nárůs-

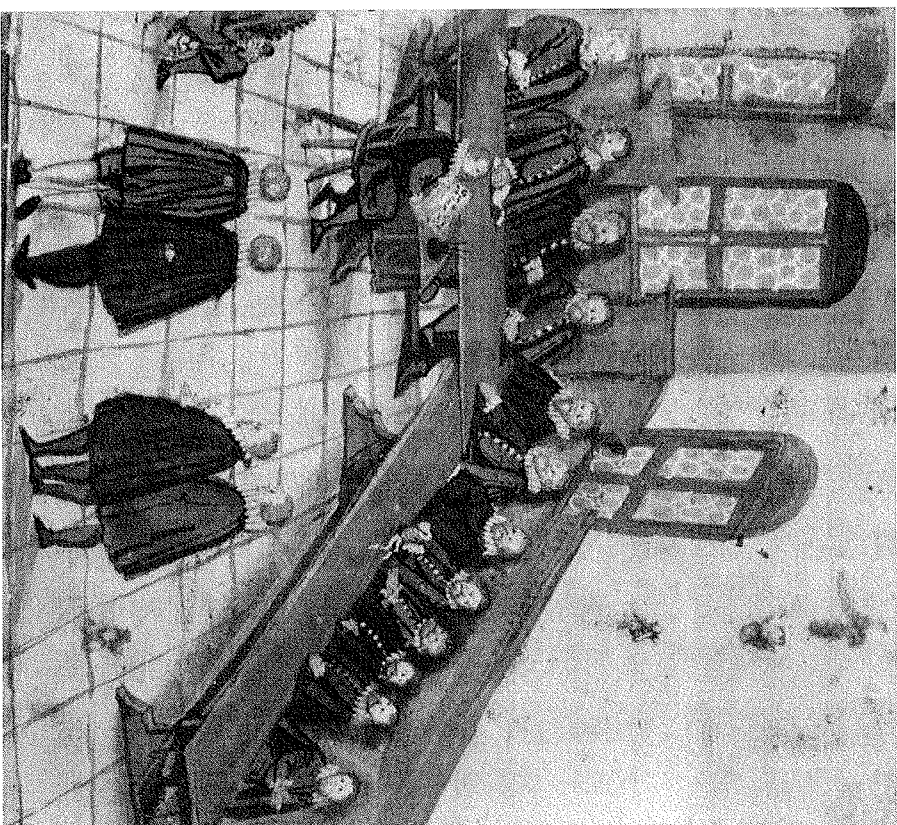
tu nejnižší vrstvy venkovské chudiny výraznou měrou přispěly postupuji sociální diferenciaci poddanské vrstvy a pronikání peněžních vztahů na venkov. Důležitou skupinu mezi tímto lidmi tvořili zběhlí poddaní, kteří opouštěli venkov a odcházeli do vzdálenějších se, zvláště královských měst. Tato tendence si vynutila řadu nařízení, která zakazovala odchod do města bez svolení vrchnosti; smlouvy s moravskými městy a Saskem z konce 16. století dokonce požadovaly vydávání zběhlých poddaných.

Významnou složku vesnické chudiny, která se pohybovala na okraji, tvořila čeled, pro niž byl darem pro změnu služby 11. listopad, svátek sv. Martina. Tito „martínkové“ se ve velkých skupinách toulávali krajem, tropili výtržnosti, plundrovali a louplili, takže se proti nim zejména v 16. století množila různá císařská, policejní i vrchnostenská nařízení, namířená i proti těm osobám, které by takové povaleče u sebe trpěly – zvláště šlo o šenkýře. K povalečům se často počítali i propuštění žoldnéři, jejichž počty narůstaly za tureckých válek, vandrovní řemeslníci tovaryši, kteří přespávali po hospodách či na vltavských březích, i nádeníci, kteří pracovali jen příležitostně na polích nebo velkých stavbách. Velmi špatnou pověst měli vandrovní rybáři. Nevalné mínění si získali také dělníci na vinicích, „nejneuseďlejší z neuseďlých“, kteří byli odkázáni výhradně na sezonní činnost, a tak po větši část roku zůstávali bez práce a bez příjmů. Přechovávání nezaměstnané chudiny zakazovalo už usnesení svatováclavského sněmu v roce 1479. *Vladislavské zřízení zemské* z roku 1500 pak ve svých článcích proti povalečům přikazovalo jejich sthání všem obyvateľům země.

Marek Bydžovský z Florentina i Mikuláš Dacický z Heslova zmiňují partu „martínků“, kteří se kolem svátku sv. Martina roku 1590 porulovali u Prahy. Velká skupina se shromáždila v krčmě pod Babou, vydala se do Roztok, kde se pustila do obléhání tvrze Davida Boryně ze Lhoty. Protože tvrz byla zavřená, spustili padací most, otevřeli a zmocnili se čeládky. Starý hospodář, který pochopil, co se děje, jim hodil pytlík s penězi se slovy: „Nu, padouškové, vím já, že byste vy pili, vezměte sobě a jděte do krčmy a propíte je.“ Ale „martínkům“ to nestačilo. Vyzvali další dveře, pána zblili a po domě pokradli; co se dalo. Násilím vnikli také do domu Johanky Chodoutové na Ujezdci za Chodovem a obrali ji i o sukni, plátna a prostěradla. Ve Smitčkách u Zlíchova pak vytloukli krčmu. Krčmáře a krčmářku svázali a ukradli peníze i ložní šaty. Podobná chasa u Slaného a Velvar po nocích vymátila obilné stoby.

Ti všichni žili – kromě příležitostně a náhodně práce – spíše z krádeží, loupeží a podvodů. Velká města se je snažila zaméstnat třebas i vyklizelním ulic. Jestliže nabízenou práci odmítli, měli být vypovězeni a vymrskáni z města. Podle nařízení z rudolfínské doby jim měla být utáta ruka, pokud by se do města navrátili bez povolení. Panovník a sněmy dávali takové lidi k dispozici španělským a italským verbířům, kteří od 70. let 16. století přicházeli najímat chudinu do armády proti Turkům. Za třicetileté války a v následujících letech stále v zemi narůstal počet osob, které „pánů nemají a žádným pánům neslouží“, nepřidrží se žádného řemesla ani obchodu a loupí od města k městu.

Mnozí povaletci či zběhlí poddaní se živili i žebrotonou, čímž rozšiřovali početnou vrstvu „chodců“, žebráků, „čtveráků“, často přestátých či zmrzačených chudáků neschopných zajistit si obživu „počestnou“ prací. Žebráci byli neodmyslitelnou složkou chudiny. Podle sněmovních rozhodnutí z roku 1545 měli nemocní a staří žebráci, kteří byli odkázáni sami na sebe a nebyli schopni práce, obdržet povolení k žebrotě nebo měli být umístěni do městských špitálů. Jejich kapacitu však zdaleka nedostačovaly, neboť zřídka poskytovaly více než dvacet míst. Města brala ohled jen na žebráky vlastní – cizí žebráci měli být vypovězeni a při neuposlechnutí vymrskáni. Městská práva Pavla Kristiána Koldína z roku 1579 jim dokonce hrozila smrtí. Polícejní řády rakovými osobám zakazovaly uzavírat sňatek. Přesto se mnozí z nich ženili, a dokonce plodili děti, které jim později byly nápomocny. Též pro almužny byla leckde vyhrazena jen speciální místa, například kosely ráno před mší. Konšelé i panovník od poloviny 16. století rovněž zvyšili dozor nad hospodami, protože se šířila praxe, že šenkýři nechávali tuláky a žebráky u sebe. Někteří se s nimi dělili o vyžebřané peníze, jiní je posílali na žebrotonu a nechali je vyžebřané peníze u sebe v hospodě projist a proptít. Takové hospodáře novoměstský řád z roku 1555 trestal pokoutou ve výši jedné kopy grošů. Za Rudolfa II., kdy mnozí neřádní tuláci – dílem i ozbrojení cizinci, kteří vyvolávali šarvátky – nacházeli útočiště i v panských a měšťanských domech, hrozil majiteli domu za jejich přechovávání trest smrti. Většina žebráků a tuláků však přespávala ve vápenicích, sladovnách, pivovarech, na březích a haldách dřeva či smeti. K tulákům se někdy přidávali vysloužilí vojáci. Na venkově žebráci často sami „střežili“ strategická místa jako kosely, lázně, špitály a hřbitovy, aby se mezi ně nemohl vetřít nějaký cizák. V anonymnějších a nepřehlednějších městech spadala kontrola žebráků pod pravomoc konšelů.

21. Zasedání městské rady v radní síni v Roudnici nad Labem.

Nejstarší doklady o jakési prevenci, která kombinovala kontrolu a péči, pocházejí z Kutné Hory, kde byl v roce 1443 zřízen cech sešlých havířů žebřajících u kostelů.

Nejobtížnější a nejméně přehledná situace vládla v pražských městech, kam se stahovali žebřáci z širokého okolí, ke zpřísnění nařízení proti nim došlo na přelomu 16. a 17. století. Ještě v roce 1570 se měli vyprávět z města „pěknými slovy“, roku 1598 už proběhlo v Praze velké „třbení chodců“. Nejprve byli vyzváni všichni přespolní, aby město okamžitě opustili pod hrozbou vymrskáni. Pokud by se vrátili, měla jim být utáta ruka. Mezi měšťany – i měšťankami, dlužno dodat – pak byly svoleny dvě osoby, které za pomoci úřadu žebřáky vyšetřily a „vyřídily“. Vrchní dohled nad nimi byl svěřen šestiřanskému úřadu. Když úředník došel k závěru, že se dotyčný není schopen živit prací, není vázán řádným poddanstvím a má svědky na to, že žije zbožně, nemá kůběnu a že žebřory se neoženil, pak může úředník poznamenat žebřákovu jméno do zvláštního seznamu a vydat mu „znamení“. Toto „znamení“ nesměl žebřák pod trestem vypovězení z města ztratit, ba ani dát jiné osobě. Mezi „chodci“ pak byli vybráni čtyři „rychláři chodců“ – pověření správu nad chodci. Nařízení, která vypovídala žebřáky, přicházela počátkem 17. století jedno za druhým. Z toho lze soudit, že jejich skutečný dopad byl velmi omezený. Další velké třbení bylo uspořádáno v Praze za morové epidemie. Staroměstský hejtmán tehdy vyzval radní všech tří pražských měst, aby všechny žebřáky shromáždili na hřbitově u kostela svatého Jindřicha. Když si každé město své žebřáky vybralo a odvedlo, přidělo jim „znamení“. Ti, jimž žádně z pražských měst takové „znamení“ udělit nechťelo, měli být z pražských měst v poutech vymrskáni. Už brzy nato je možné se z dobových svědecků opět dovědět o několika stovkách žebřáků, kteří se potulovali pražskými městy.

K sociálním skupinám, které vedly potulný život, patřili pochopitelně i Cikáni. Podle *Starých letopisů českých* táhli v pohusitské době po českých zemích; koncem 15. století jsou o nich záznamy v Kutné Hoře a Novém Městě pražském. Žili ze žebřory; almužen a hadačství. Veššina obyvatel je v té době víceméně přijímala. Podle Kryštofa Haranta z Polčic a Bezdružic o sobě vyprávěli, že jsou k potulce odsouzeni za trest, protože jejich předkové v Egyptě nepomohli Svaré rodině na útrčku. Zdálnivá pohostinnost českého prostředí k Cikánům skončila v polovině 16. století. Tehdy bývali obviňováni ze zrádovství, špehování pro Turky a z paličství. Pripisoval se jim například požár Malé Strany roku

1541. V té době došlo k první vlně jejich pronásledování. Podle usnesení říšského sněmu v Augsbuřku roku 1548 se zabít Cikána stávalo beztrestným; královské mandáty vypovídaly Cikány ze země – jejich ženy a děti ale mohly být najímány k práci. Po zmírnění perzekuce cikánských družin na sklonku 16. století, kdy Cikáni dokonce dostávali od úřadů vysvědčení o „dobrém a pokojném chování“, došlo po třicetileté válce opět k novému zpřísnění. Nyní byli Cikáni pronásledováni především za potulku. Podle jednoho nařízení pro myslivce mohli být dokonce střeleni jako škodná. Ve druhé půli 17. století byly předchozí patenty obnoveny a perzekuce posílena, především kvůli podezření ze zhářství. Důležitou roli hrála i valčí se turecká vojska, která se v 80. letech 17. století přiblížila až k Vídni. Patent Leopolda I. z roku 1688 vypovídal Cikány ze země, ale mohl se účinkem, proto již o rok později bylo například v Království českém přijato nařízení, aby všichni Cikáni opustili do tří dnů zemi pod trestem oběšení. Protože ani toto opatření nepřineslo očekávaný výsledek, prohlásil panovník dekretem roku 1698 Cikány za psance. Muži mohli být beztrestně vražděni, ženám a dětem měly být uřezány uši a nosy. V podobném smyslu vznikaly i další patenty v první třetině 18. století. Tresty se malovaly na dřevěné tabule a tzv. cikánské tabule se rozmísťovaly na sloupech u silnic a hranic v Čechách, na Moravě i ve Slezsku. Ještě mandát císaře Karla VI. z roku 1721, jenž připouštěl popravovat i cikánské ženy, nařizoval převýchovu cikánských dětí v (křesťanských) špitálech. Opatření proti cikánskému obyvateřstvu byla zmiřněna až za vlády Marie Terezie. I když Cikáni měli být v roce 1744 – stejně jako Židé – vypovězeni z českých a rakouských zemí, nehovořilo se už o jejich fyzické likvidaci. Patent z listopadu 1749 o vyhoštění Cikánů ještě upřeshňoval, že v případě nedovoleného návratu mají být vymrskáni a vypovězeni; kdyby se dopustili recidivy, čekala je jistá smrt.

Tuláci, žebřáci, povaletci, potulní rybníkáři, pomocníci na vinicích i Cikáni se mohli stát součástí zlodějských či lupičských band, a rozmnožovat tak houfy těch, pro něž byla krádež řemeslem. Zlodějské družiny rozebíraly stolby, kradly věci, vykrádaly stodoly a všechno, co se dalo sníst nebo prodat. Za „prací“ přicházely také do měst, nejčastěji o járnarku. Už od husitských dob měli hejtmáni povinnost honit lupiče, a to na pokřtik „nasrojíte“. Zemský sněm hrozil trestem každému, kdo by „nehonil“, a to bez ohledu na stavovskou příslušnost – dokonce i měšťana mohla stihnout šibenice. Také ty osoby, které by zloděje

u sebe přechovávaly nebo jim poskytovaly pomoc, měly být trestány jako sami zlodějové. Podle zemského zřízení z roku 1500 mohl být za přechovávání nebo nápomoc lapkům či zbojníkům uložen i trest nejvyšší. Hejtmani někdy podnikali vpády do podezřelých míst. Sněmovní usnesení o „napravení řádu zemského“ vyzývalo vrchnosti všech krajů už v roce 1453, aby za pomoci vlastních poddaných pronásledovaly zloděje a loupežníky, kteří přepadají pocestné. Na počátku 17. století postávala tři pražská města zvláštní žoldnéřskou hovorost o deseti rejtarech a dravci pěších, která byla určena právě k „tříbení“ a jímání lortů škodících v okolí města. Ve dne i v noci měli hlídat jízdní strážníci. Královské hlavní město Praha byla opravdovou Mekkou lortů, kteří se scházeli v místních krčmách. Za vlády Rudolfa II. dorazili do Prahy i „lotřiči“ vypovězení z Itálie. Říkalo se jim banditi (z italského slova „bandita“ – povězenci). Součástí jejich výzbroje byla nezbytná „banditka“. Z hlavního města se je snažili vyhnat císařský mandát z roku 1601 – ve městě směli zůstat jen deset dnů. V roce 1654 se zemský sněm dokonce usnesl na tom, aby se proti loupežníkům použilo vojsko. Všechny podobné patenty se však měly účinkem. O pár let později se další doklady zmiňují o řádném loupežníkovi v českých krajích. Roku 1654 se na císaře s obavami obracel Jan Václav Častolar z Dlouhé Vsi a stěžoval si, že se vůbec nedožádá opatření z *Obnoveného zřízení zemského*, která zakazovala přechovávat cizí poddané. Jediné řešení Častolar viděl v omezení či zákazu pohybu poddaných – kdyby prý po kraji chodilo méně lidí bez pasu, „též by Petrovských i jiných loupežníků ubylo“. Ještě za Márie Terezie bylo proti loupežníkům vyhlášeno stanné právo (1750 v Čechách, 1757 na Moravě) a v roce 1754 byly přijaty další patenty.

Loupežníci, lapkové a někdy také zbojníci se scházeli i na vinicích, kde jim leckdy sami vináři poskytovali své boudy a lisovny. Nechalné prosululé byly zvláště pražské vinice a oblast pod Babou, kde se shromažďovaly loupežné tlupy z celé země. Proslavil se též les zvaný Fichtolec (Vátholec) mezi Prahou a Českým Brodem či Železné hory mezi Čáslaví a Chručimí. Na Moravě si nelichotivý věhlas vysloužily lesy a cesta mezi Moravskými Budějovicemi a Znojmem – vraždy ve znojemských lesích byly prosululé. Dokonce i usedlí sedláci ze znojemského okolí čas od času vyraželi na lup, takže nejen znojemští konšelé, ale i král Ferdinand I. si stěžoval držitelům znojemského hradu, Václavu Meziříčskému z Lomnice a Zdenkovi z Lichtenburka. Vyhlášené byly i lesy u Hlubočké nad Vltavou, Příbrami a cesty kolem Velvar, Ledče, Táboru, Kouřimí, Písku

či Týna nad Vltavou. Stále častěji proto vycházela královská nařízení, která přikazovala vymýtit lesy kolem nebezpečných cest.

Loupežníci či lapkové tvořili svěbytnou sociální skupinu – ozbrojenou tlupu, jež mohla čítat i dvě až tři desítky mužů. Pozornost tlupy se zaměřovala na dobytek – především na koně – a na zboží, které bylo možné nejsnáze prodat. Lupiči se soustředili na truhlíce s penězi, šperky a šarvy u bohatých krčmářů, kteří často bohatli lichvou, a mlynářů, kteří si pro změnu vypomáhali spekulacemi. Zvláštní skupinou byli lupiči, kteří se přednostně zaměřovali na krádeže v kostelech. Uloupené zlato pak prodávali zejména Židům, pro něž ani kalich nepředstával posvátnou nádobu. Krádež posvátných nádob, často spojená s profanací posvátných hostí, které se nacházely uvnitř, patřila ke krádežím nejzávažnějším. Taková svatokrádež, *sacrillegio* či *profanatio*, znamenala porušení klíčového tabu, podle něhož se posvátných věcí smí dotýkat pouze kněz, tedy osoba posvěcená. Trestem za znesvěcení bylo oběšení a následné upálení i se šibenicí. V jiných zemích, například ve Francii, byla svatokrádežníkovy před popravou utřata nečistá ruka, již se došlo posvátného.

Rytnské lapkovství, příznačné pro určitá údobí středověku, kvetlo ještě za Jagellonců. Jinak ale lapkové většinou pocházeli z nemajetných vrstev, z řad venkovské a městské chudiny, sezonních dělníků a nádeníků, někdy i pacholků. Loupežnictví se mohlo stát jak dočasnou formou obživy po dobu, kdy muži neměli práci, tak stálým „řemeslem“, životním stylem. Ozbrojené tlupy čítaly při zalesněných cestách nebo v horách a svou pozornost zaměřovaly na kupce a formany, kteří jeli na trh do města. Souběžně s družinami mužskými působily i družiny chlapecké či dokonce ženské, které se vyznačovaly obzvláštní obratností, jež nahrazovala fyzickou sílu.

Lapkové a lotři mývali své hejtmany, kteří svolávali druty do práce a pak rozdělávali kořist. Právě po nich dostávala jméno i jejich družina. Bezespornu nejslavnějšími se stali Petrovští, kteří působili na počátku 17. století, jejichž jméno bylo synonymem pro loupežníky. S lotry často řáhlly ženy, „kuběny“ či „běžné ženky“ nevalné pověsti, které bývaly trestány jako spoluvinice. V rámci trestu mohly být i zahrabány zaživa a probodeny kůlem – stejně jako carodějnice či matky, které zavraždily vlastní novorozence. Někdy chodily v mužských šatech a se zbraněmi nebo jen napomáhaly lortům, které u sebe nechaly přespát. Loupežníci často užívali falešných jmen a přezdívek. Neodmyslitelnou součástí

jejich subkultury tvořila i zvláštní hanýrka – peníze byly prachy, zlatáky lišky, sedlák špalek, kapsa důl, bříč skokan, vpyt znamenalo ukráš. Od ostatních poddaných se mohli odlišovat i oděvem a charakteristickým vzhledem, k němuž někdy patřily i falešné vousy z koňských či kozích ohonů. Říkalo se, že si napomáhali i kouzly – údajně zabývali těhotné ženy, protože údy nenarozeného dítěte, nekrtěnáčka, ochránili před neštěstím. O jednom lotrovi z Nymburska, Susilovi, se vědělo, že si pomáhal uřarou ručičkou novorozeněte. Žebráci a zloději obecně tvořili jednu z nejvýraznějších subkultur v rámci společenského okraje s vlastním hodnotovým systémem a žargonem.

Zvláštní kategorií byli zbojníci, jakkoli je nařízení proti loupežníkům a lapkům často nerozlišuje. Zbojnictví představovalo jakousi vyšší formu nevolnické vzpurny. Ozbrojené skupiny nevolníků zhruba o třiceti až čtyřiceti mužích opouštěly půdu a odcházely do lesů, kde si stavěly chatrče. S takovými zbojníky bylo možné se v Čechách setkat už od dob třicetileté války. Parent vydáný proti nim v roce 1650 podává o této skupině velmi důležité informace – bojovali proti vrchnosti, ostatní poddaní jim často, navzdory hrozbám trestů, poskytovali ochranu i nocleh a někdy jim do lesů nosili potraviny. Ve spojení se zbojníky byli také „krosnáři“, kteří od nich přijímali lup výměnou za potraviny, nápoje, střelný prach či olovo. Obavy ze zbojnicví vedly vrchnost k zákazům nošení ručnic a jiných zbraní. Poddaní, který by rento zákaz porušil, mohl skončit ve vězení. Parent také nařizoval krájským hejmanům, aby v místech známých řáděním zbojníků postavili ozbrojené čety. O čtyři roky později již sněmovní usnesení dokonce rozhodlo o užití řádného vojska k pronásledování a zadržení takových nebezpečných živlů. Zbojníci škodili i podloudným pašováním soli – její prodej náležel do výhradních práv státu. Velmi často byli zbojníci ztotožňováni s jinou kategorií lidových škůdců, a to s paliči, kteří zapalovali panské dvory, vesnice a města. Zbojnictví však často představovalo jen jakousi „sezonní práci“ – muži odcházeli do lesů a hor jen od jara do podzimu a na zimu se vraceli do vsí ke svým rodinám.

V běhu času se z řady tuláků, povaleců, žebřáků a zlodějů stávalaivism sociálně regulačních vrchnostenských snah nová skupina, kterou lze zahrnout pod obecný název špitálníci, tedy „obyvatele“ nových institucí s preventivními a represivními funkcemi. Donucovací pracovní typy londýnského Bridewella, které se v té době začaly objevovat v severozápadní Evropě, především v německých, nizozemských či anglických

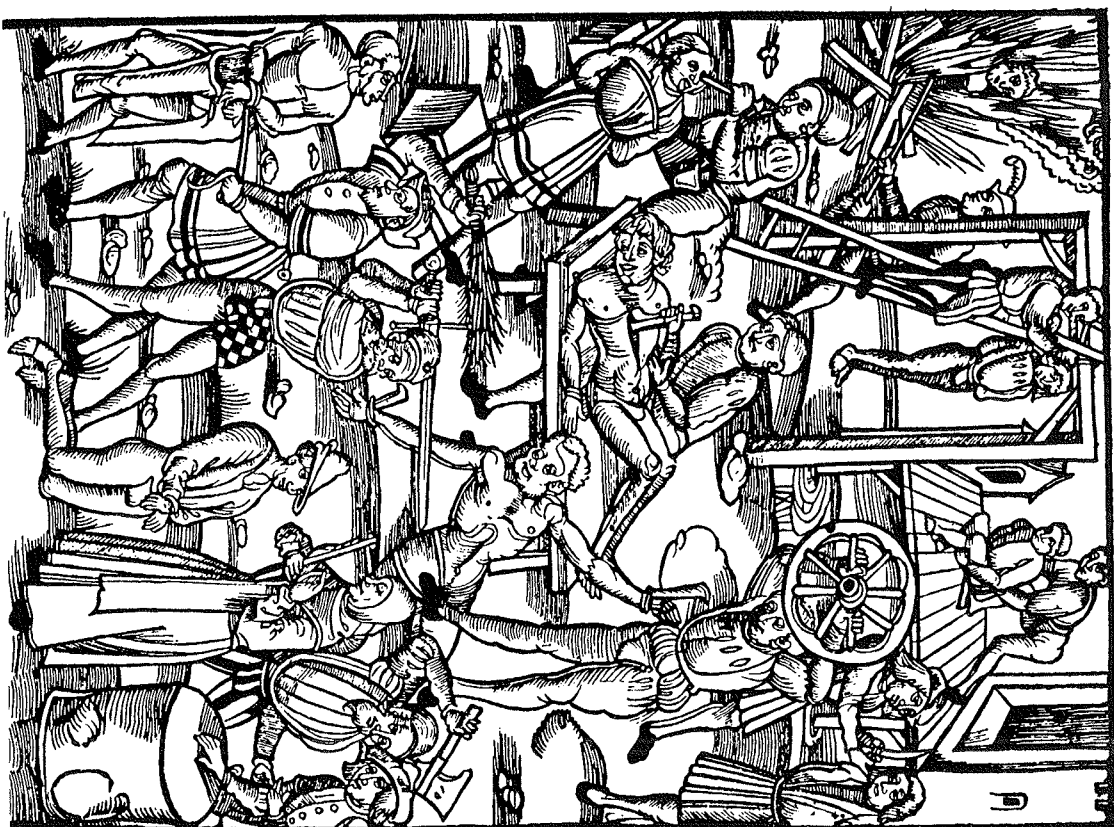
městech, však v českých zemích prozatím nebyly. Vyhánění a špitály pro nemohoucí byly až do 18. století jediným, a nepostačujícím řešením složitého problému žebroty a povalečství. Jedinou alternativu představovalo donucení k nádenické práci. Špitály, „hospitale“ či chudobince se většinou zřizovaly z nadací vrchnosti či odkazů bohatých souseedů a povtvzoval je arcibiskup. Už ve 14. století měly svůj městský špitál Kutná Hora a Litomyšl, v 15. a 16. věku přibyla řada špitálů založených vrchností – kupříkladu jindřichohradecký špitál pro malomocné či mladší chudobinec. Do špitálů se většinou přijímali chudí měšťané, kdežto pro venkovany bylo přijetí takřka nemožné; jen občas zde směli za úhradu přespát nemocní přespólní. Nepřijímali se ani jinověci. Vzácnou výjimkou byl pardubický špitál Vítěna z Perrštejna, do něhož mohl být přijat jakýkoli chudý katolík i nekatolík.

V Praze vzniklo během 16. století několik špitálů. Nejvýznamnější byly městský špitál pod Slovany a špitál svatého Pavla za Poříčskou branou, který plnil funkci chudobince i lazaretu. Podle instrukce z roku 1585 pro svatopavelský špitál se tam poskytovala strava převážně rostlinná – hrách, kroupy, pohanka, jáhly, zelí, mrkev, řepa, ale také chleba, mléko, vejce a pivo. Podle dobových svědectví neměla ani špitální strava, ani špitální péče, kterou zajišťovali zchudlí měšťané za stravu, oděv a malý plat, valnou pověst. Hovořilo se o zkažených potravinách, smrduté slámě a nelidském puchu v kobkách. Neveselý život špitálníchů zpestřovaly neděle a svátky, kdy je čekala mše. V městském kostele mívávali rezervované stále místo vzađu. K účasti na bohoslužbě někdy dostávali sváteční stejnkroj, například červené pláště pro špitálníky křížovnícké či světlemodrý oděv se žlutými výložkami v jindřichové Hradci. Po mši se jim povolovalo žebřání. V Jindřichové Hradci a Telči si na Zelený čtvrtek či o posvícení chodívali špitálníci pro sladkou kaši, nebo dokonce pro koláč ze zámku.

Málokdo však této levné pracovní síly, kterou nabízela potulující se chudina, skutečně využíval. Teprve ke konci 17. a zejména v průběhu 18. století se objevily nové formy strategie zacházení s chudobou. Nejprve se zostrily a zefektivnily nárazové razie. Ke skutečnému obratu však došlo až po roce 1674 se zřízením donucovací pracovní – kázance – v domě se starou sanatoriumu za kostelem svatého Valentina na Starém Městě pražském. Tento dům, zvaný Tamírovský, zakoupilo za tímto účelem pražské misiodržitelství, mezi jehož povinnosti chudinské otázky náležely. Zde si napříště měly zadržené toulavé a problémové

osoby vydělávat na živobytí vlastní prací. Chovanci, jejichž strava vězeňského typu byla na hranici životního minima, dobývali sanjtr nebo obsluhovali kotle v budově a na noc bývali internováni. Institute se však od počátku potýkala s finančními problémy, a navíc neměla kapacitu ani na umístění všech tuláků z pražských měst. Žebřáci a tuláci, kteří nebyli schopni práce (epileptici, mrtzáci, venetici či neduživci), se od roku 1732 zavírali do nového pražského ústavu – Všeobecného chudobince. I ten vznikl z vůle místopředsedství za přispění pražských obcí. Šlo o první chudinský ústav společný pro všechna pražská města, kam se internovali povaleči neschopní práce. Tento ústav byl s to zaopatřit kolem 500 až 700 chudých ze všech pražských měst. Cizí žebřáci se i nadále z města vypovídali. Chudobinec byl zprvu odkázán na dobrovolné sbírky, poté na odkazy a dárky a od roku 1763 spadl do správy bezpečnostní komise zemského gubernia. Novou etapu v otázkě řešení marginality přinesl až Josef II. Na základě svých *Dirigčních pravidel pro česko-rakouské země* z roku 1781 nadiktoval českému guberniu návrh na reorganizaci, centralizaci a specializaci chudinské péče. Do zrušených klášterů či zvláště vyhrazených budov byli odděleně umístěni chudí, nemocní, blázni, nevléčitelně nemocní, staří, osoby práce nespůsobilé. Jakkoli tato reorganizace nemohla být okamžitě provedena s veškerou důsledností, znamenala klíčový obrat v chudinské politice.

Mezi okrajové skupiny s vlastní svěbytrnou subkulturou patřili od 20. let 17. století i nekatolíci. Mandáty z prvních pobělohorských let, včetně *Obnoveného zřízení zemského*, je zbavily elit, především kazatelů a příslušníků vyšších stavů, které vypověděly z českých zemí. Rekatolizace nezabránila existenci různých tajných skupin, často zásobených českými knihami, jež působily především ve východních Čechách, na Českomoravské vysočině a na Valašsku. Po jistých nadějích, které v českých nekatolických probudila vláda Josefa I., propukla poslední velká vlna jejich perzekucí za Karla VI. Valašské povstání na sklonku rezeziánské doby už bylo předzvěstí josefinského tolerančního parentu z roku 1781. K nejvýraznějším náboženským skupinám, které se objevily mezi nekatolickými sektami, patřili novobydžovští izraelité. Působili v královéhradeckém kraji, v okolí Nového Bydžova, kde údajně ve 40. letech 18. století docházelo k hromadným konverzím dřívějších nekatolíků k židovství, a to pod vlivem novobydžovského rabína Jana Píry. V době ohrožení monarchie nekatolickým Pruskem znamenalo toto hnutí i nebezpečí politické. Není tedy divu, že šest nejnebezpečnějších

22. Způsoby mučení.

kačírů skončilo na popravišti – některým z nich byl uťat jazyk jako rouhačům.

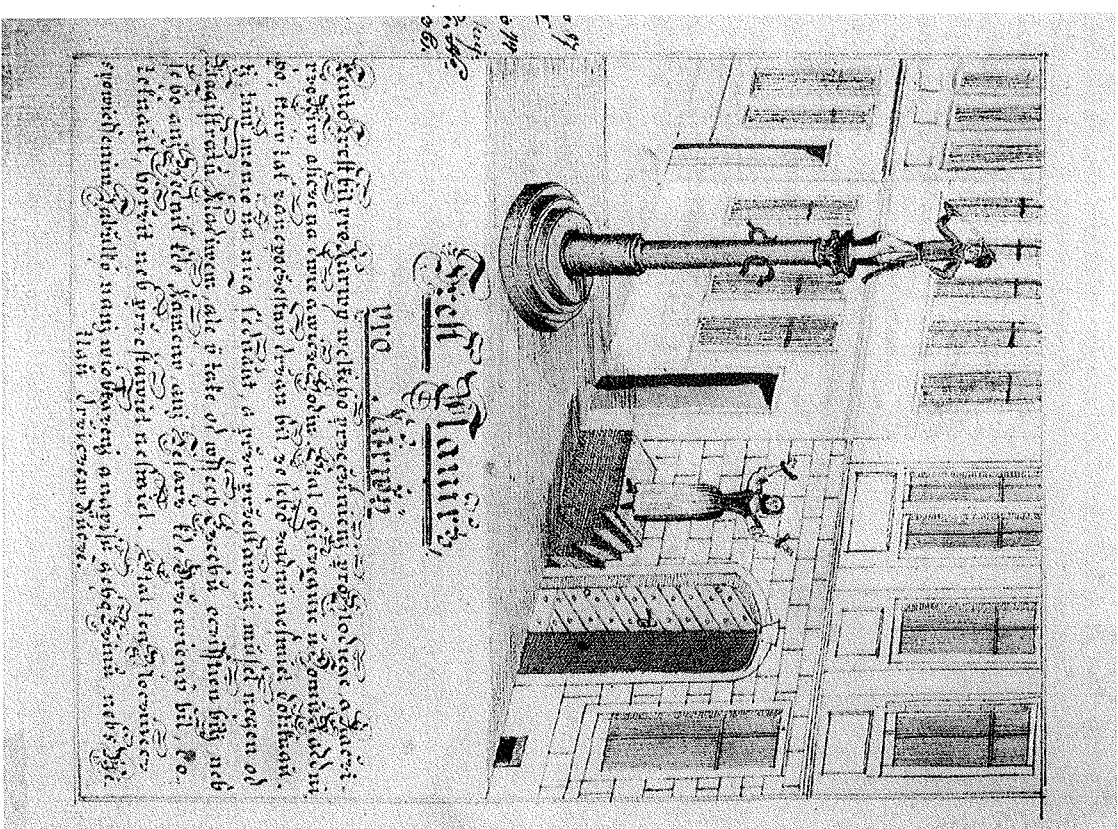
Také čarodějové – a zejména čarodějnice – tvořili především na venkově nedílnou součást lidové kultury. Ženy nadané zvláštní mocí, která jim umožňovala komunikaci s nadpřirozenými silami pomocí magických úkonů, se v raném novověku snažila církev vymýtit ve jménu „oficiální“ magie jako pověry; světská moc neváhala použít represivního aparátu k jejich likvidaci. V období velkých čarodějnických procesů 16. a 17. století, jejichž střediska byla v západních regionech Římsko-německé říše, některých švýcarských kantonech a v severovýchodní Francii, stály české země spíše na okraji. Zjevně to bylo i proto, že podle Koldíkových *Městských práw* z roku 1579 se tu umožňovalo stíhání čarodějnic v podstatě jen tehdy, když vznikla prokazatelná škoda – travičství. K větším procesům, které měly za následek více odsouzených osob, docházelo jen v přhraničí kolem Chomutova a na moravsko-slezské hranici na Opavsku, Bruntálsku a Krnovsku. Právě ve Slezsku se soudci odvolávali na říšský právní kodex *Constitutio Criminalis Carolina* z roku 1532, který byl mimo jiné v otázce čarodějnicví mimořádně přísný, a na autoritu věhlasného lipského právníka Benedictra Carpzova, zapříčiněného nepřítel čarodějnic. Nechvalně prosluly čarodějnické procesy na Jesenicku a Šumpersku. Při nejsilnější vlně roku 1651 tu padlo za obět na 250 osob. Poslední z těchto velkých procesů, k němuž došlo ve Velkých Losinách na Šumpersku v letech 1678–1694, měl 120 obětí. Mezi nimi byl kromě jedné žebračky, porodní báby a selky, kolem jejichž čarodějnicví se proces vlastně rozpoutal, i děkan Kryštof Alois Launer.

Důležitým stigmatizačním znakem, který odsouval postiženého do sociální izolace, byla v předindustriální společnosti, založené na silné vazbě ke konceptu cti, také bezectnost. Osoby bezctné a nečestné tak mezi lidmi na okraji tvořily zvláštní kategorii. Richard van Dülmen rozlišoval několik kategorií těchto bezctných – zejména vaganty a nepočetné řemeslníky, katy a pohodné, sebevrahy, ale i osoby, které byly zneuctěny potupným trestem. O čest tak mohl člověk přijít na základě vlastního nepočetného živobytí, do stavu nepočetnosti se ale mohl i narodit jako například právě kati a pohodní. Jejich obydlí byla oddělena od ostatních domů počestných poddaných; jejich děti směly vstupovat do manželského svazku pouze s osobami z podobné sociální skupiny. Od počestných lidí je oddělovala i hrůza z fyzického doteku; lidé se stříli katovi či pohodnému podat ruku – byli to „snížení lidé“;

krejčí měli co do činění s krví a prováděli nečisté práce – popravu, mučení i odklizení mrtvol a uhrnulého dobyčka. Bezectnost se do značné míry vztahovala i na herce či komedianty a jejich děti, které měly ztížený přístup do cechů. Pohiby komediantů v posvěcené půdě se někdy církví nahlížely jako značně problematické. Bezectnost se z katů a pohodných v českých zemích snažil sejmut až Josef II. Kati se díky své znalosti anatomie i autorizaci k řezání lidského těla, což řádným lékařům zapovídala Hippokratova přísaha, někdy podíleli i na léčení, a to zejména těch zranění, která vyžadovala chirurgický zákrok. Budili tak nevoli řady chirurgů a některé konflikty musely řešit městerské rady. Jinými Francem uvedl, že roku 1731 byl v Náchodě odsouzen k čtrnáctidennímu vězení pohodný Jan Šulc, kterého místní lazebník žaloval za to, že „yšelijaké nemoci kurýruje a těž žilou pouští a zuby trhá“.

K nečestným řemeslům pochopitelně náležela i profese „helmbrecht-nic“, jež „pracovaly“ především v lázních a šencích. „Ženky“, prázdné, svobodné, obecné, „láryně“ či „pěkné pani“, a jejich kuplířky, „svodnice“, se poblíž centra města soustředily nejvíce do oblasti Na Františku (dům v Mýší díře) a při Celetné ulici (Králov dvůr). Při hradbách pak kvetla prostituce nejvíce na Újezdě a v Podskalí; z roku 1580 pochází zpráva o domu pod Slovany zvaném V Kanceláři, kde bylo možné si koupit i „panny dosti vonaké v čistých manhlích“. Docházeli tam i měšťtí syrkové a Vlaši. Za připomínku stojí, že v roce 1618 se mezi pražskými prostitutkami objevila i slechtična, Magdalena Minkvicová z Minkvic, kterou koupila jedna „svodnice“ od druhé za čtyři dukáty. Kromě specializovaných domů a lázní, které rovněž poskytovaly erotické služby, existovaly i jiné, alternativní formy prostituce. Zejména šenkýřská živnost skýřala příštíší pro stárou i příležitostnou prodejnou lásku – obsluhovaly tu ženy a přicházelo sem i mnoho cizinců. Proto šenkýřky vždy náležely k osobám podezřelým a každý šenkýř se musel vykazovat řádným manželským původem i stavem a zavázal se, že u sebe nebude přechovávat, či dokonce přijímat do služby různé „ženky nestydaté“. Takové „nepořádné ženy“ se poznamenávaly do rychtářských seznamů; jejich nejobyklejším trestem bylo bití metlami u pranýře, v těžších případech se vypaloval cejch žhavým železem na tvář nebo na čelo a také dočasně vypovězení z bran města. K hromadnému vypuzení z města však docházelo jen zřídka. Někdy skončily lehké děvy i v šatlavě, z níž se ale zvláště ry movitější mohly vykoupit. Zákazy přechovávat po běhlíce opakují i pozdější vrchnostenská nařízení pro města a venkov.

V období raně novověké mravní disciplinace docházelo i k zesílení stigmatizace neprovdaných matek. Ruku v ruce s dehonestací mimo-manzelského těhotenství šla pochopitelně i marginalizace nemanželských dětí. Reformace i tridentský koncil valorizovaly manželsství a učinily z něj jedinou instituci, která ospravedlňovala plození. Od konce 16. do poloviny 18. století hrozil za prosté smlistvo veřejný výprask a veřejně prospěšná práce v délce až několika měsíců; v případě, že došlo k cizoložství, však mohl být vynesen i trest smrti. I vrchnosti usilovaly o vymýcení „neřádného plození“ pomocí řady selských a městerských ustanovení proti smlistvu, jejichž počet mezi 16. a 18. stoletím rostl. Odpovědnost samozřejmě dopadala i na hospodáře, který by podobné neřády ve svém domě trpěl; poddanský řád na pansrví doksanského kláštera z roku 1648 vyhrožoval takovému hospodáři pokutou 50 kop a dvěma nedělemi vězení. Často se stávalo, že hospodář, který ve svém domě odhalil těhotnou děvečku, nemeškal a vyhnal ji. Ostatně podle poddanských seznamů z předběláhořské doby bylo v českých zemích mnoho svobodných žen, které otěhotněly ve službě. Takové neřádné chování mohlo venkovským decerám způsobit i zabavení dědičného podílu. Není tedy divu, že se chudé dívky, které otěhotněly bez vyhlídky na výhodný sňatek, snažily nechtného plodu zbavit. Mechanické i „přirozené“ – zvláště bylinné – abortivní prostředky byly známé; také některé porodní báby či masticářky často pomáhaly provinilým dívkám z nesnázi. Pokud se to nezdařilo, nezbyvalo nešťastnici často jiné řešení, většinou spíše náhlé a emocionální, než vražda novorozence. Děvečka, která odešla ze služby před vypřením smlouvy, byla takřka autmaticky podezřelá z infanticidia nebo z úmyslu ho spáchat. Pátrání po takových zběhlých služebných mělo napomoci k tomu, aby „mnoho dětských mordů minulo“. Na venkově ani ve městech nešlo však o jev řídký; navíc byl za stavu soudobé medicíny i soudnictví někdy těžko dokazatelný. Odsouzené ženy čekal jeden z nejtěžších trestů – až do konce 17. století bývaly v českých zemích matky-vražednice pochovávány zaživa a probodeny kůlem. Jestliže dostaly milost, mohly být utopeny. Teprve později docházelo k zahrabání a probodení až posmrtně, tedy po předchozím stětí. Do druhé poloviny 18. věku se jim jen vzácně dostalo od panovníka milosti. Marré žádala roku 1722 o milost Dorota Brunšvejgrová z Pecky, která porodila na břehu řeky a dítě ve zmarku hodila do vody. Vzápětí se zoufale snažila dítě vylouit a zachránit. Když se jí to nepodařilo, sama se šla udat.

23. Vystavení na pranýři.

O čest přicházeli posmrtně i ti, kdo se rozhodli ukončit svůj život dobrovolně. Společnost je vyloučila za pomoci rituálu usaveného v tradici práva kanonického a světského, jehož kořeny však zjevně sahají do častí předkřesťanských. Protože taková „nečistí zeměť“ nedokonalí svůj „přechodový rituál“ spojený se smrtí, museli podstoupit zvláštní profanaci a znesvěčující rituál. V českých a jihoněmeckých regionech byli vnašeni z domu jinak než obyčejní zeměť; nejčastěji byli vyhozeni oknem či protaženi jámou vykopanou pod prahem. Živí se jich báli dotknout. Jen kat nebo ras mohl obvykle odříznout oběšeného sebevraha či odklidit jeho tělo a odvézt ho na káň. Tělo bylo vyloučeno i ze světa obvyklých zeměťých, z posvěcené půdy. Zatímco ve Francii bylo tělo sebevraha až do 70. let 18. století vláčeno za nohy, tvář k zemi, poté pověšeno na šibenici a posléze zakopáno na mrvovišti, ve východních francouzských krajích, v řadě německých a rakouských regionů se posílalo v sudu po vodě, což symbolizovalo bloudění a šílenství. V českých zemích se sebevrazi spalovali na rozcestí nebo zakopávali pod šibenici – šlo o takzvaný potupný „oslí pohřeb“ – *seputura asina*. Takových případů ale z českých zemí známe jen velmi málo. Sebevraždy se vyskytovaly zejména v příhraničních regionech s převahou německy mluvícího obyvatelstva. Potupný pohřeb čekal spíše ty osoby, které se kromě sebevraždy provinily i jiným způsobem. Například tehorná Mariana Balounová řešila koncem 17. století sebevraždou zoufalství nad nemanželským těhotenstvím. Zdá se, že již od konce 17. věku bylo nejběžnější praxí v Čechách prosté zakopání sebevraha v neposvěcené půdě, nejčastěji při rozcestí, při cestě nebo u božích muk. Stávalo se tak zvláště v případech těch sebevrahů, u nichž byla posmrtně – díky vyslechlům příbuzných – dokázána duševní nemoc – *melancholia*, *hypochondria*, *frenesia*, nikoli však zoufalství, které nadále zůstávalo bezbožným a těžkým hříchem. Tady hrál patrně nejdůležitější roli farář a jeho ochota pochovat „pomateného“ či „melancholického“ sebevraha do posvěcené půdy. Adalbert Kříha z Ponědrážky u Třeboně, který se začátkem 50. let 18. století oběsil v ženských šatech, byl považován za pomateného; dočkal se však jen dřevěného kříže nad hrobem v neposvěcené půdě. Tradice pochovávání při cestě či na rozcestí, rozšířená po velké části Evropy, měla hluboké kořeny, které zjevně sahaly k pohanským pohřebišťům, jež se budovala právě kolem cest. Navíc asociace s blouděním, s územím nikoho a výskytem duchů, démonů či čarodějníc v předindustriální imaginaci činila z cesty, rozcestí i hranice ideální místo pro

poslední odpočinek sebevrahů. V roce 1703 tak měl být při hranici pochován mladičký Jan Říha z jihomoravského Vileřína. Místo bylo zvoleno údajně proto, že se tam potulují „šelmy a čarodějnice“.

Zvláštní status mezi vyvoleným a zavřezným i mezi ochranou a marginalizací mělo v zemích habsburské monarchie židovské obyvatelstvo. Po celé Evropě bývali Židé obáváni a obviňováni z údajných krádeží a rituálního zabíjení dětí – v květnu 1514 hrozila židovské čtvrti v Praze pohroma proto, že pomatřený Žid udeřil křesťanské dítě a lůza se radovala, že se bude rabovat. Nasěstí ji prý Bůh rozehnal přívalem deště. V roce 1516 byli v Čechách popraveni dva lidé, kteří chtěli Židům prodat dítě. Stereotypní obrazy z Židů činily notorické svatokrádežníky – byli těmi, kdo již jednou zahubili Ježíše, vraždí jej opakovaně a ničí při tom hostie. Pravdou bylo, že Židé, protože neuznávali skutečnou Kristovu přítomnost v posvěcených hostiích, se často stávali zloději či alespoň překupníky posvátných nádob uloupených v kostelech. Nežidůka začala vyšetřování svatokrádeží automaticky v židovské části města.

Po celý raný novověk měřily do zemí habsburské monarchie vlny židovského obyvatelstva. V 16. století přicházeli zejména k vídeňskému dvoru židovští obchodníci a finančníci ze severní Itálie. Přibližně ve stejné době se přesouvali do střední Evropy sefardští Židé z oblastí obsažených Turky. Další důležitá imigrační vlna přišla po polovině 17. století z východu, z Ukrajiny, v souvislosti s popravami a kozáckými perzekucemi. Konečně trojí dělení Polska – oblasti, kde se usazovali Židé vyhnaní ze západních částí Evropy už od počátku novověku – a zvláště pak přičlenění Halíce na sklonku tereziánského období znamenalo další příliv židovského obyvatelstva do podunajské monarchie.

Židé zaujímali zvláštní postavení v obchodnické a finančnické sféře, zejména v úvětovém podnikání a směnárnictví, v nichž vyvíjeli i v českých zemích mimořádnou aktivitu. Od panovníků si za to na prahu novověku vysloužili zdanlivou autonomii a zvláštní práva. Jejich postavení tu bylo lepší než v jiných oblastech Římsko-německé říše nebo v zemích dále na východ. Po upevnění moci Habsburků během 16. století ochrana poklesla a došlo i k řadě pokusů o vyhnání. Až za vlády Rudolfa II. lze zaznamenat opětovný vzestup českého židovstva, které se významnou měrou podílelo na hospodářském i kulturním životě země. V Praze působily výrazné osobnosti – slavný strovoitel Golemův rabi Löw, Jehuda Liva ben Becale, či Mordechaj Maisel, donátor gheta a mecenáš. Také pražská hebrejská officina tiskla díla židovských autorit. Rudolfovi

nástupci potvrdili českým, moravským a slezským Židům, především obchodníkům, řadu privilegií, a to zejména po Bílé hoře a po skončení třicetileté války, kdy došlo k radikálnímu úbytku obyvatel a k oslabení městerského hospodářství. Jakub Baševí byl jako první Žid roku 1623 dokonce povýšen do šlechtického stavu. Ferdinand III. udělil Židům volné právo obchodu na trzích v celém Království českém i Markrabství moravském. Navíc byl o několik let později zřízen institut vrchních zemských rabínů – roku 1651 na Moravě a v roce 1659 v Čechách. Židovské kapely se staly nebezpečnou konkurencí křesťanským hudebníkům. Za vlády Leopolda I. ale nastoupil režim „úředního antisemitismu“. Ten poznamenal konec 17. a první polovinu 18. století. Šlo o členou strategii, která směřovala k omezení či úplnému vyloučení židovského živlu ze společnosti vrcholícího státního absolutismu; zahájila ji Ilkvidace vídeňské židovské komunity koncem 17. století. Tento systematický program, zproštědovaný rostoucím počtem vyhlášek, nařízení a dekrety, uplatňovaly v praxi úřady dvorské, zemské i městské, pochopitelně za vydání podpory katolického duchovenstva, křesťanské obchodní konkurence i ziskuchtivé šlechty. Ještě 18. věk byl svědkem nucených exodů židovského obyvatelstva – kromě jiných forem omezení, především v oblasti výroby a obchodu. Podle císařského nařízení z roku 1681 nesměli Židé sídlit tam, kde nebyli usazeni už roku 1657. Karel VI. vydal v roce 1726 zákon o familiantech, který určoval, kolik židovských rodin může v Čechách a na Moravě legálně pobývat – pro Čechy bylo stanoveno 8 541 a pro Moravu 5 106 familiantských míst. Počet židovského obyvatelstva v malých židovských obcích se ve 20. letech 18. století odhadoval na 42 000 osob pro Čechy a 24 000 pro Moravu, přičemž v samotné Praze byla údajně doložena tisícovka osob. Na Moravě byli Židé postupně vyrtačeni ze všech královských měst; v Čechách byli vypuzeni například z Českých Budějovic, Chebu, Chomutova, Kadaně, Louna, Pízně, Roudnice či Strakonice. Židovské obce se soustředily zejména do východních Čech a nově kolonizovaného pohraničí. Zatímco v Čechách se nejvýrazněji projevovovala obec pražská, na Moravě existovalo několik stejně významných center – Boskovice, Jevíčko, Mikulov, Třebíč, Uherský Brod. Za vlády Marie Terezie, kdy byli Židé obviněni ze spolupráce s Prusy, bylo dekretováno jejich vypovězení z Prahy a poté – roku 1744 – i z českých zemí. Odcházeli do Horních Uher, kde vznikla velká pešíská židovská obec, do Nizozemí a Slezska. Vyhnaní Židů však pro zemi znamenalo hospodářskou pohromu. Proto jim byl už o čtyři roky

později, v roce 1748, povoleno návrat. Toleranční patent pro Židy byl vydán v říjnu 1781 v Čechách, pro Moravu v únoru 1782. Zaručoval jim právo provozovat jakoukoli formu obchodu, vstupovat do cechů i studovat na vyšších školách. Nařízení o familiantech však platila dál.

Odmítnutí odlišnosti, příznačné zejména pro celé 17. a část 18. století, bylo podle Roberta Muchembleda ve znamení utváření kolektivní psychologie poslušnosti; přineslo hlubokou modifikaci – když ne přímo podmanění – různých projevů lidové kultury tlakem ze strany elit. Jakkoli moderního člověka na prahu 21. století může takové počínání zdá se zdát jako projev odsouzené intolerance, bylo by anachronismem hovořit o „diskriminaci“ sociálně slabých či odlišných etnických a náboženských skupin v raném novověku. Mechanismy segregace a marginalizace v rané novověké společnosti byly nezbytnou podmínkou její sociální konzistence, na něž nelze vztahovat úhel pohledu současných mravních hodnot, ba ani zřetele ideologie liberalismu a lidských práv, tedy konceptů, které se zrodily až na konci „osvětleného“ století.

LITERATURA

- BURKE PETER, *Lidová kultura v rané novověké Evropě*, Praha 2005.
- DŮLMEN RICHARD VAN, *Bezeční lidé. O katech, dělnících a mlynářích*, Praha 2003.
- DŮLMEN RICHARD VAN, *Divaadlo hrůzy*, Praha 2001.
- ČAŇOVÁ ELIŠKA, *Evidenční žebříčky v Praze v roce 1623*, Český lid 42/1955, s. 229–232.
- ELIAS NORBERT, *La civilisation des moeurs*, Paris 1973.
- FOUCAULT MICHEL, *Dějiny sílensství*, Praha 1994.
- FOUCAULT MICHEL, *Dobřížet a trestání*, Praha 2000.
- FRANČEK JINDŘICH, *Dějiny loupežnictva. Zloději, loupežníci, kapekové, pytláci a žháři v českých zemích*, Praha 2002.
- FRANČEK JINDŘICH, *Hrdelní soudnictví v českých zemích v 16.–18. století*, Pardu-bice 1996.
- FRANČEK JINDŘICH, *Chlumecké hrdelní příběhy*, Praha 1993.
- FRANČEK JINDŘICH, *Misřiti ostřeho meče*, Pardubice 1995.
- GEREMEK BRONISLAW, *Sltování a šibenice. Dějiny chudoby a milosrdenství*, Praha 1999.
- HIML PAVEL, *Dábel v síti byrokracie*, Dějiny a současnost 19/1997, č. 5, s. 31–35; 19, 1997, č. 6, s. 7–11.
- HIML PAVEL, *O „sločinnu“ a vině v dějinách. 17. a 18. století – věk netolerance, násilí a represe?*, Dějiny a současnost 24/2002, č. 2, s. 32–35.

- JIREČEK HRMENEGLID (ed.), *Obnovené Právo a Zřízení Zemské dědičného království Českého*, Praha 1888.
- KALOUSEK JOSEF (ed.), *Dodatek ke Řádům selským a inštrukcím hospodářským 1388–1779*, Praha 1913.
- KALOUSEK JOSEF (ed.), *Řády selské a inštrukce hospodářské 1350 až 1626*, Praha 1905.
- KLIŤMA ARNOŠT, *Manufakturní období v Čechách*, Praha 1955.
- KOLÁŘ JAROSLAV (ed.), *Marka Bydžovské v Florentinu, Svět za tři českých králů*, Praha 1987.
- KROFTI KAMIL, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949.
- KUDĚLA JIŘÍ, *Poznámky k dějinám Židů v habsburské monarchii v 16.–19. století*, *Folia Historica Bohemica* 16/1993, s. 7–31.
- LEVACK BRIAN P., *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*, London-New York 1995.
- MATOUŠ VÁCLAV (ed.), *Orněly podle práva. Vysádní právo města Dobrušky pro všechna města a vesnice 1364–1765*, Rychnov nad Kněžnou 1997.
- MELMUKOVÁ EVA, *Parent zvaný toleranční*, Praha 1999.
- MÍKA ALOIS, *Poddány lid v Čechách v první polovině 16. století*, Praha 1960.
- MUCHEMBLED ROBERT, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne*, Paris 1978.
- MUCHEMBLED ROBERT, *Le temps des supplées. Sur l'obéissance sous les rois absolus*, Paris 1992.
- PEŠEK JIŘÍ, LEDVINKA VÁCLAV (edd.), *Ponížení a odstrčení, města versus katastrofy*, Praha 1998 (*Documenta Pragensia* 16).
- PETRÁŇ JOSEF, *Poddany lid v Čechách na právu třicetileté války*, Praha 1964.
- PETRÁŇOVÁ ALENA, *Vývoj chudinství v Čechách v době josefínské*, Praha 1958 (diss.).
- PETRŮ EDUARD, PRAŽÁK EDUARD (edd.), *Mikuláš Dačický z Heslova, Prosto-práva. Paměti*, Praha 1955.
- PORÁK JAROSLAV a kol. (ed.), *Ze Starých letopisů českých*, Praha 1980.
- SECKÝ RUDOLF, *Staropražské špitály*, Praha 1928.
- ŠINDELÁŘ BEDŘICH, *Hon na carodějnice*, Praha 1986.
- ŠINDELÁŘ BEDŘICH, *K otázce zpeřých poddanych u nás*, *Časopis Společnosti přátel starožitnosti* 57/1949, s. 163–175, 214–227.
- TINKOVÁ DANIELA, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004.
- TINKOVÁ DANIELA, *Legitimita a „nová ekonomie života“ v osvětské habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na právu občanské společnosti*, *Historická demografie* 27/2003, s. 133–172.
- TINKOVÁ DANIELA, *Předcházet či trestat? Problém infantická v osvětské společnosti*, *Český časopis historický* 101/2003, s. 27–76.
- TINKOVÁ DANIELA, *The Suicide, His Body and His Soul in the Age of Reason*, in: *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, hrsg. von Václav Bůžek, Dana Štefanová, České Budějovice 2001 (*Opera historica* 9), s. 295–324.

- VERBÍK ANTONÍN (ed.), *Černé knihy práva loveckého na hradech Buchlové*, Brno 1976.
- VERBÍK ANTONÍN (ed.), *Smolná kniha Velké Březě*, Brno 1979.
- WEBER MAX, *Economie et société*, Paris 1995.
- WINTER EDUARD, *Josefismus*, Brno 1945.
- WINTER ZIKMUND, *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV. století*, Praha 1906.
- WINTER ZIKMUND, *Kulturní obraz českých měst*, Praha 1892.

■ VÁCLAV BŮŽEK,
PAVEL KRÁL (edd.)
ČLOVĚK ČESKÉHO
RANÉHO NOVOVĚKU